

ОСНОВНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ДЕФОРМАЦІЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

ПАМПУРА Максим Валерійович - кандидат юридичних наук, здобувач Харківського національного університету внутрішніх справ

УДК 316.4

Раскрыто содержание понятия «деформация правосознания». Рассмотрены современные научные подходы к определению детерминант деформации правового сознания. Дан анализ основных факторов и условий, определяющих развитие существующих форм деформации правосознания в трансформирующемся обществе. Исследованы особенности проявления деформации индивидуального, группового и общественного правосознания в современной Украине.

Ключові слова: *правова свідомість, деформація правової свідомості, детермінанти деформації правосвідомості, форми деформації правосвідомості, трансформаційні процеси.*

Постановка проблеми

Сучасне українське суспільство наразі перебуває в процесі кардинальної посттоталітарної (посткомуністичної) трансформації, що безпосередньо відбивається на стані як індивідуальної й групової, так і суспільної правосвідомості. Дослідження характеру, видів і особливостей деформації правової свідомості в Україні передбачає, перш за все, виявлення основних умов та чинників деформації, які безпосередньо визначають її специфіку на даному етапі суспільного розвитку. Уявляється, що правильне встановлення причин цього негативного явища в сучасному українському суспільстві дасть можливість на науковій основі розробити і здійснити ефективні заходи щодо його подолання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідження питань формування та розвитку правосвідомості проводилися такими відомими вченими, як Г. Єфремова, О. Лукашева, В. Нерсисянц, А. Ратінов, М. Соколов, І. Фарбер та ін. Аналізу правосвідомості, її окремих характеристик та особливостей присвячені праці таких сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників, як М. Агєєва, К. Бельський, В. Демічева, О. Денисова, М. Вопленко, І. Жданов, Т. Мартинюк, В. Мухін, О. Скакун, Я. Турбова та ін. Проблема деформації правосвідомості досліджувалася у працях П. Баранова, М. Горшкова, Н. Гранат, І. Карпеця, В. Коробки, О. Мельничука, В. Плєтнікова.

Не вирішені раніше проблеми

Процеси, що відбуваються сьогодні в українському суспільстві, призводять до кардинальної трансформації правової свідомості в Україні, тож наразі уявляється необхідним дослідити сучасні особливості та можливі причини деформації правової свідомості у період перехідного розвитку українського суспільства.

Метою статті є дослідження основних детермінант деформації правової свідомості у суспільстві, яке трансформується, що передбачає уточнення поняття «деформація правосвідомості», визначення особливостей прояву деформації в індивідуальній, груповій і суспільній правосвідомості та аналіз

основних чинників та умов, що зумовлюють розвиток існуючих форм деформації правосвідомості в сучасній Україні.

Виклад основного матеріалу

Деформація правової свідомості у найзагальнішому вигляді може бути визначена як певне викривлення ідейно-психологічної структури особистості, «руйнування» позитивних ідей, переконань, почуттів, установок [1, с.16]. Даний термін використовується для характеристики усталених змін психіки суб'єктів, які відбивають їх негативне ставлення до права й визначають причини неправомірної поведінки [2, с.26]. Сучасні дослідники відзначають, що деформація правосвідомості, як складне соціальне та ідейно-психологічне явище правового життя суспільства, охоплює собою всі рівні та види правосвідомості, знаходячи свій прояв у індивідуальній, груповій і суспільній правосвідомості, виявляючись у буденному, теоретичному та професійному її різновидах [2, с.26].

Причини та умови деформації правосвідомості – це ті соціальні явища та процеси об'єктивного і суб'єктивного характеру, які сприяють викривленню та спотворенню правосвідомості. Дані чинники за своєю природою завжди асоціальні і завдають шкоди суспільним відносинам [3, с.68]. Вчені, які проводили дослідження у даній сфері, виділяють цілу низку найбільш поширених, типових обставин, що зумовлюють деформацію правової свідомості [4, с.101-108; 5, с.56-62]. Так, О. Бродовська, аналізуючи спрямованість інституціональних і соціокультурних змін у суспільстві, що трансформується, виокремлює такі основні протиріччя, характерні для функціонування посткомуністичних політичних систем, що зокрема, впливають і на процеси деформації правової свідомості:

- протиріччя між соціально-економічними і політичними змінами, з одного боку, та вимогами стабільності в суспільній і політичній сферах – з іншої;

- протиріччя між недостатнім розвитком демократичних традицій та вторгненням «готових зразків» демократії;

- протиріччя між потребою модернізації і лібералізації та потребою в поверненні до традиційних норм;

- протиріччя між прагненням розбудови правової держави і демократичних інститутів та сильною тенденцією до персоналізації влади;

- протиріччя між рішеннями, інтересами, цінностями політичної еліти та інтересами і цінностями населення;

- протиріччя між відносною слабкістю держави та гіпертрофованим адміністративно-бюрократичним апаратом та ін. [6, с.121].

М. Бурдоносова до чинників, що зумовлюють розвиток правового нігілізму і правового ідеалізму як основних форм деформації правосвідомості, відносить:

- соціальну кризу, негативні політичні та економічні чинники у суспільстві;

- втрату довіри до державних органів і посадових осіб;

- недоліки правового виховання населення, недостатній рівень системного засвоєння суб'єктами права норм та зразків поведінки у правовій сфері;

- спотворене розуміння взаємодії принципів законності та доцільності у праві;

- правову пасивність громадян;

- низький рівень підготовки та кваліфікації юристів;

- високий рівень корупції та ін. [7, с.16].

При цьому, майже всі дослідники відзначають, що в різних своїх поєднаннях і проявах ті або інші конкретні обставини можуть породжувати різні форми деформації правосвідомості та змінювати їх зміст. Зокрема, аналіз конкретних проявів правового нігілізму у сучасному українському суспільстві дозволив М. Бурдоносовій виділити такі основні його види, як інфантильний, фрустраційний, мстивий, відшкодовуючий, регресивний, абсолютний і відносний, первинний і похідний, очевидний і прихований, конформістський і принциповий, стійкий і спонтанний, раціональний і емоційний, постійний і ситуативний, екстравертний та інтровертний [7, с.12].

В. Петров, відповідно до наслідків, усі детермінанти розділяє на причини, що породжують правовий інфанталізм, правовий

нігілізм, правовий фетишизм і перероджену правосвідомість. Усі вони викликаються різними причинами, обумовленими факторами соціального (зовнішнього) середовища і соціально-особистісних якостей членів суспільства. Так, на думку вченого, правовий інфантилізм викликається, перш за все, факторами соціально-політичного та економічного характеру, але, при цьому, на деформацію правової свідомості впливають і певні особисті якості громадян (зокрема, пасивність і небажання одержувати правові знання). Правовий нігілізм викликається такими чинниками, як соціальна і політична напруженість, що у поєднанні з морально-психологічною нестійкістю суспільства створюють ідеальні умови для ігнорування та порушення закону, для росту свавілля з боку чиновників і бурхливого росту егоїстичних інтересів [8, с.123]. Крім того, як продукт соціальних відносин, правовий нігілізм зумовлюється й низкою інших причин: конфронтацією представницьких і виконавчих структур влади на всіх рівнях, вадами в роботі судово-слідчих органів, політиканством та популізмом політичних лідерів, некомпетентністю і корумпованістю державних чиновників і т.д. [8, с.123]. Правовий фетишизм як негативне соціальне явище, що існує сьогодні, також обумовлюється його історичним корінням. Причому він спостерігається не лише в рядових членів суспільства, але й у представників професійних груп, які за характером своєї діяльності повинні мати розвинену правову свідомість. Досить сильно на формування правового фетишизму, за В. Петровим, впливає й те, що багато прийнятих законів і нормативних актів мають декларативний характер, «грішать прожектерством» [8, с.129]. Перероджена правосвідомість як найнебезпечніша форма деформації правосвідомості, окрім соціально-економічних і політичних факторів зовнішнього середовища, викликається також низкою соціально-психологічних факторів. Це, насамперед, низький рівень суспільної правосвідомості населення країни, що формує загальний фон, – викривлені погляди, установки, уявлення. Це й тотальна правова безграмотність населення, що не лише породжує правовий нігілізм, але й

призводить до повного перекручування поглядів і установок окремих членів суспільства, підштовхуючи їх на здійснення злочинів та інших правопорушень. Нарешті, на процес переродження правової свідомості впливають і негативні культурно-етичні фактори зовнішнього середовища, тобто негативна духовна атмосфера [8, с.132].

Виходячи з вищезазначеного, слід зауважити, що не існує однієї основної причини, яка б чітко пояснювала походження і динаміку деформації правосвідомості на різних етапах розвитку суспільства, серед усіх категорій громадян. Тож є неможливим і створення універсального переліку причин, що спричиняють деформацію правової свідомості. Тому дослідження характеру, видів і особливостей деформації правової свідомості в Україні безпосередньо передбачає аналіз того етапу розвитку, на якому перебуває наше суспільство, з урахуванням тих соціальних, політичних та економічних змін, які в ньому наразі відбуваються, а також з урахуванням чинної законодавчої бази і конкретних умов життєдіяльності людей. Знання цих обставин є запорукою ефективної роботи з подолання деформації правової свідомості.

Отже, до основних причин та умов деформації правової свідомості відносяться різні фактори соціального середовища, що характеризуються низкою важливих ознак. Зокрема, причини та умови деформації правосвідомості виявляють себе через різні явища: соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-правові, соціально-психологічні, соціально-етичні, соціально-ідеологічні, організаційно-управлінські та ін. Вони є соціальними за своїм походженням, сутністю та наслідками (сприяють викривленню правової свідомості індивідів, соціальних груп та суспільства в цілому й тим завдають шкоди суспільним і особистим інтересам громадян). Крім того, причини та умови деформації правової свідомості, що діють комплексно й у різних поєднаннях, є єдиною системою соціальних явищ і процесів, що детермінують деформовану правосвідомість. За своїм змістом усі причини та умови деформації правової свідомості поділяються на соціально-економічні, соціально-політич-

ні, соціально-правові та ін. Залежно від рівня функціонування вони також поділяються на причини, що породжують деформацію суспільної, групової та індивідуальної правосвідомості [8, с.114].

Сучасне українське суспільство наразі є типовим зразком суспільства перехідного періоду, що трансформується від тоталітаризму до демократії, від планового господарства до ринкової економіки. Третє десятиліття в ньому відбуваються соціально-економічні, політичні, правові та культурні перетворення, які досить часто характеризуються безсистемністю і суперечливістю. Саме з урахуванням цих обставин варто розглядати причини деформації правосвідомості, зумовленої факторами соціального середовища.

Насамперед, слід відзначити соціально-економічні та політико-правові фактори соціального середовища, що негативно впливають на стан правосвідомості. Кардинальні зміни соціально-економічних реалій життя, які розпочалися наприкінці 1980-х р. у країнах пострадянського простору, у тому числі й в Україні, викликали нові для суспільства процеси і явища, зокрема, такі, як різке соціальне розшарування. Крім того, неоднозначні, непослідовні й досить часто недостатньо продумані економічні реформи призвели до падіння обсягів виробництва, зниження обсягу промислової і сільськогосподарської продукції, зростання безробіття тощо. У суспільній свідомості запанували ідеї крайнього егоїзму та виправдання отримання надприбутків за будь-яку ціну, що, звісно, також не могло не завдати негативного впливу на стан та характер розвитку суспільної свідомості, у тому числі й правосвідомості як її складової частини. І хоча в цілому за роки незалежності українська економіка з радянського типу була перетворена на ринкову, особливістю свідомості громадян України на довгі роки стало тісне поєднання посттоталітарних і ринкових соціально-економічних настроїв та орієнтацій [9, с.50].

Деформації суспільної правосвідомості сприяє ціла низка політичних та правових факторів соціального середовища. Після проголошення незалежності в 1991 р. в

Україні розпочалося інтенсивне будівництво нової держави та нового суспільства, основною метою якого було проголошено розбудову демократичного політичного режиму. Однак задекларовані принципи демократії та правової державності далеко не завжди забезпечувалися відповідними законами і політичними рішеннями, створенням нової ідеологічної концепції, вони не ставали діючими регуляторами соціально-політичного життя, домінуючими цінностями і нормами поведінки. Прагнення політичної еліти до збереження влади будь-якою ціною, корупція у вищих ешелонах влади, у тому числі й у судовій і правоохоронній сферах, брудні політтехнології та ін. завдавали вкрай негативного впливу на стан суспільної свідомості, призводячи до її деформації.

Численні дослідження процесів пострадянської трансформації українського суспільства дозволяють визначити таку основну соціально-психологічну властивість масової свідомості, як амбівалентність. Так, ще на початку 1990-х рр. була виявлена амбівалентність «соціально-політичних орієнтацій, у яких спрямованість переважно на демократичні перетворення соціальних структур поєднувалася з підтримкою тоталітарних заходів задля вирішення існуючих соціальних проблем» [9, с.50].

Серед основних проблем, що викликають різноманітні форми викривлення правової і політичної свідомості та, таким чином, суттєво перешкоджають розвиткові демократії в країні, експерти сьогодні називають неналежне виконання посадовими особами органів виконавчої влади та місцевого самоврядування вимог чинного законодавства щодо забезпечення участі громадян у прийнятті рішень; формалізацію діалогу із громадськістю, недосконалість правового та адміністративного середовища для створення і функціонування інститутів громадянського суспільства в Україні та ін. [10]. Залишається невисоким і рівень політичної компетентності українців: її показник є вдвічі нижчий, ніж у країнах ЄС, що також негативно позначається на рівні та стані суспільної правосвідомості [11].

Важлива роль у деформації суспільної свідомості належить також і факторам культур-

ного життя, що містить у собі всю сукупність форм суспільної свідомості, способів створення та використання духовних цінностей, форм комунікації людей [12, с.105]. Підсистемами культурної сфери життя суспільства є наука, мистецтво, ідеологія, релігія, освіта і виховання. І хоча правосвідомість сама є складовим елементом духовної сфери життя суспільства, вона також підпадає під активний вплив з боку інших елементів цієї сфери. Окремі негативні елементи духовної сфери (обмежений світогляд, помилкові наукові знання, відстала ідеологія та ін.) можуть становити основу породження деформації суспільної правосвідомості.

Вивчення соціально-психологічних процесів, які відбуваються в нестабільному суспільстві, дає можливість відзначити, що головною його характеристикою стає руйнування ціннісно-нормативної системи як загальної основи соціальної інтеграції [13, с.66]. В умовах суспільства, що трансформується, коли стара система норм і цінностей вже не виконує своїх функцій, а нова ще не сформована й не інституціоналізована, соціальні статуси не визначені, відсутні однозначні критерії для їх ранжирування, домінуючим фактором напрямку розвитку суспільства стають особистісні якості, особливості свідомості та психологічного стану індивіда. Занепад моральних начал і вихід на передній план особистих егоїстичних інтересів не можуть не позначитися на стані правової свідомості громадян країни. Так, В. Туманов відзначав, що як тільки країна відмовилася від тоталітарних методів управління й стала на шлях правової держави, а люди отримали реальну можливість користуватися правами і свободами, одразу ж далися взнаки низький рівень правової культури суспільства, зневага до права, що десятиліттями панувала в ньому, його недооцінка: юридичний нігілізм за затребуваним правом виявився більш помітним, ніж за правом незатребуваним [14, с.52].

Протягом більш ніж двох десятиліть й особливо на перших етапах посттоталітарної трансформації, українське суспільство перебувало в стані аномії, що знаходила свій прояв у високому ступені деморалізованості практично всіх верств населення. Н. Па-

ніна підкреслювала, що в умовах тотальної аномії майже повністю руйнується звичайна модель адаптації та починається протилежний процес – кристалізація нової ціннісно-нормативної системи суспільства на основі особливостей індивідуальної свідомості його членів, індивідуальних ціннісних переваг і ціннісних орієнтацій, тобто повністю змінюється спосіб життя людей [9, с.26]. Проведені дослідження свідчать про те, що в українському суспільстві, що трансформується, «руйнування нормативних моделей за відсутності нових нормативних зразків з гарантованою інституціональною підтримкою призвело до підвищення соціальної відчуженості, деморалізованості, цинічного ставлення до правових норм у представників усіх основних соціальних груп» [9, с.123].

Така аномічна деморалізованість індивідів та соціальних груп найгостріше за все виявляється в тих соціальних групах, у яких відбувається дезінтеграція цільових та інструментальних структур. Зокрема, можна говорити про таке явище в груповій правосвідомості, як професійна деформація. Деформація професійної правосвідомості є складним та багатограним явищем, до причин виникнення якого в сучасному українському суспільстві слід віднести цілу низку чинників, серед яких, як справедливо відзначає П. Баранов, найважливішу роль відіграють негативні фактори соціального середовища [4, с.103-104]. Крім того, варто також виділити соціально-політичні фактори, що безпосередньо впливають на викривлення професійної правосвідомості, до яких відносяться: протиставлення один одному різних галузей влади; нерозвинений стан демократичних інститутів; негативні установки та орієнтири, які пропагуються у ЗМІ; відсутність об'єктивної суспільної думки щодо змін, які відбуваються в країні тощо [8, с.145]. На професійну правосвідомість негативно впливають певні соціально-правові фактори, серед яких: «війна законів»; низька якість прийнятих законів; протиріччя підзаконних нормативних актів законам; слабка правова захищеність та ін., а також низка соціально-психологічних факторів, насамперед – негативна суспільна думка, особливі умови роботи, етичні фактори (низькі мо-

ральні якості співробітників та їх невисока загальна і правова культура, негативні моральні установки оточуючих осіб, недостатній рівень їх виховання) [8, с.145].

Отже, підсумовуючи розгляд питання про головні детермінанти процесу деформації правової свідомості, слід відзначити, що сьогодні головним джерелом деформації правосвідомості є саме кризовий стан українського суспільства. Так, соціальна напруженість, економічні проблеми, невпорядкованість та нестабільність законодавства, тяжкий морально-психологічний стан населення, низький рівень правової і політичної культури та багато інших чинників не тільки не сприяють подоланню правового нігілізму, але й постійно відтворюють і посилюють його. Дійсно, і правовий нігілізм, і правовий ідеалізм, а також інші форми деформації правосвідомості поширюються, а їх різноманітні прояви посилюються у кризові періоди розвитку суспільства. Зокрема, аналіз кризових явищ, що відбуваються у державно-правовій дійсності сучасної України, дає можливість виокремити особливості сучасного стану розвитку основних форм деформації правової свідомості – правового нігілізму та правового ідеалізму. Так, сучасні дослідники, зокрема, відзначають, що під впливом трансформаційних процесів, які переживає наразі пострадянське українське суспільство, правовий нігілізм набуває цілої низки нових якісних характеристик, зокрема, такі, як: масовість, демонстративний характер, підкреслена агресивність, синергетична складова, багатоаспектність, різноманіття форм прояву, здатність до мімікрії та новостворень [15, с.194]. Існуючий стан економічного, політичного та суспільного життя в Україні сприяє як розвитку звичайних, так і появи новітніх його видів: регіонального і мовного сепаратизму, національного і релігійного екстремізму, гендерної нерівності, расизму, ксенофобії [15, с.195]. При цьому необхідно зауважити, що хоча кожен з розглянутих видів деформації правосвідомості має свої специфічні детермінанти, вони мають і загальні для всіх причини. Правовий інфанталізм, правовий нігілізм, правовий фетишизм, правовий дилетан-

тизм, правова демагогія, переродження та інші форми деформації правосвідомості розрізняються за ступенем деформованості, що визначається різним обсягом та інтенсивністю детермінуючих чинників і, що найважливіше, специфічним їх поєднанням [16, с.61].

Висновки

Таким чином, деформація правосвідомості є соціальним явищем, детермінованим цілою низкою негативних факторів. Деформація суспільної правової свідомості, що знаходить свій прояв у різних формах і видах, має глибоке історичне коріння й зумовлена наразі негативними явищами економічного, політичного, правового, ідеологічного, етичного, організаційного та іншого характеру. На процес виникнення деформації індивідуальної та групової правосвідомості, окрім факторів соціального середовища, також активно впливають особистісні характеристики індивідів, мікросередовище найближчого оточення та недоліки в освіті і виховній роботі.

Література

1. Черкасова Е. В. Правосознание: понятие, признаки, функции / Е. В. Черкасова // Государственное строительство и право / Под общ. ред. Г. В. Мальцева. – Вып. XII. – М. : Изд-во Моск. гуманит. ун-та, 2005. – С. 9-18.
2. Вопленко Н. Н. Правосознание и правовая культура : учеб. пособие / Н. Н. Вопленко. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2000. – 52 с.
3. Дзьобань О. П. До питання про місце правового виховання в сучасному українському суспільстві / О. П. Дзьобань // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку : матер. міжнар. наук. конф. ; м. Харків, 12 жовт. 2007 р. / редкол. : Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : Право, 2007. – С. 66–69.
4. Баранов П. П. Профессиональное правосознание работников ОВД: социальная обусловленность проблемы, её содержание и логический анализ / П. П. Баранов // Вопросы теории государства и права. – 1991. – Вып. № 9. – С. 101–108.

АНОТАЦІЯ

Розкрито зміст поняття «деформація правосвідомості». Розглянуто основні сучасні наукові підходи до визначення детермінантів процесу деформації правосвідомості. Проаналізовано основні чинники та умови, що зумовлюють розвиток існуючих форм деформації правосвідомості у суспільстві, що трансформується. Досліджено особливості проявів деформації індивідуальної, групової та суспільної правосвідомості в сучасній Україні.

SUMMARY

The content of the notion «deformations of legal consciousness» is reveal. The contemporary scientific approaches concerning to the definition of legal consciousness deformations determinants are considered. Analyzes of the main factors and conditions of development deformations of legal consciousness in post-totalitarian states were prepared. The main features of deformations of individual, group and public legal consciousness in Ukraine are determined.

5. Горохов П. А. Социальная природа правового нигилизма : монография / П. А. Горохов; М-во общ. и проф. образования РФ. Оренбург. гос. ун-т. – Оренбург, 1998. – 150 с.

6. Бродовская Е. В. Коэволюция институциональных и социокультурных составляющих трансформации политической системы современной России: монография / Е. В. Бродовская. – Тула : Изд-во ТулГУ, 2009. – 212 с.

7. Бурдоносова М. А. Теоретичні аспекти правового ідеалізму та правового нігілізму : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец.: 12.00.01 – «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень» / М. А. Бурдоносова ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2011. – 20 с.

8. Петров В. Р. Деформация правосознания граждан России. Проблемы теории и практики: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Петров Владислав Руфович ; Нижегородская академия МВД РФ. – Нижний Новгород, 2000. – 222 с.

9. Панина Н. В. Образ жизни и психологическое состояние населения Украины в условиях перехода от тоталитаризма к демократии / Н. В. Панина // Избранные труды по социологии : в 3-х т. Т.2: Теория, методы и результаты социологического исследования, образа жизни, психологического состояния и социального самочувствия населения / сост. и ред. Е. И. Головахи. – К.: Факт, 2008. – 312 с.

10. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні. Аналітична доповідь,

2012 // Офіційний сайт Нац. ін-ту стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/795/>.

11. Украинский характер (Характерные социально-психологические особенности населения Украины). Аналитический доклад, 2011 // Сайт Центра соц. исслед. «София» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/partner/page22793.html>.

12. Современный словарь по общественным наукам / Под общей ред. О. Г. Данильяна, Н. И. Панова. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 528 с.

13. Загороднюк Т. Концепции постсоветской трансформации общества Т. Заславской и Н. Паниной : монография / Т. Загороднюк. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2013. – 164 с.

14. Туманов В. А. Правовой нигилизм в историко-идеологическом ракурсе / В. А. Туманов // Государство и право. – 1993. – № 8. – С. 52-58.

15. Дручек О. В. Особливості правового нігілізму в Україні в період суспільної трансформації : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Дручек Олена Василівна ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2011. – 223 с.

16. Требін М. П. Правосвідомість громадян України: стан та види деформації / М. П. Требін // Вісник Харківського нац. ун-у ім. В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 2009. – Вип.23. – С.59-62.